

УДК 821.161.2:82 –1“17”

Р. П. Радишевський

САРМАТСЬКО-РОКСОЛАНСЬКИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ XVII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено сарматсько-роксоланському дискурсу української поезії XVII ст. Охарактеризовано поняття «сарматизму», висвітлено творчість сарматських ідеологів в Україні – Дмитра Туптала і Касіяна Саковича, подано відомості про основоположників концепції сарматизму Яна Длугоша та Матвія Меховіту. Проаналізовано ідею сарматизму як символу єднання історико-культурних традицій у творчості українських письменників епохи бароко.

Ключові слова: сарматсько-роксоланський дискурс, українська поезія.

The article is a part of the Sarmathian-Roksolanian discourse of the XVIIth-century Ukrainian poetry. The conception of Sarmathism is characterized, the creative work of the Sarmathian ideologists in Ukraine Dmytro Tuptalo and Kasian Sakovych is elucidated, and the information about the founders of the Sarmathian conception Jan Dlugosz and Maciej Miechovyt is submitted. The notion of Sarmathism is analyzed as a symbol of unity of the historical-cultural traditions in the Baroque Ukrainian writers' creation.

Key words: Sarmathian-Roksolanian discourse, Ukrainian poetry.

У барокову епоху українська культура розвивалася під впливом сарматизму як об'єднувальної формації. Якщо в Речі Посполитій сарматизм функціонував на основі шляхетського руху, то в Гетьманській Україні він поєднувався з низовою культурою козаків. Варто нагадати, що в українській ідеології сарматизм був провідною доктриною, яка на межі XVII–XVIII ст. пропагувала ідею гетьманства в Україні, східним вектором державної ідеології, спрямованим проти впли-

вів мусульманського світу для захисту православної віри та Вітчизни. У сарматизмі слід розрізняти міф і доктрину. Сарматський міф був фантазією хроністів і політичних діячів, які ототожнювали його тільки з польською шляхетською традицією. Таке трактування збіднювало українське бароко, адже кілька століть державної гетьманської ідеї пов'язані саме з розвитком сарматсько-роксоланського бароко, що лягло в основу буття козацького народу. На це звертав увагу Павло Чижевський, означуючи бароковий стиль як такий, що найбільше відповідав ментальності українця. На жаль, комплексних досліджень із цієї проблематики наразі немає, існують лише поодинокі вдалі праці Дмитра Наливайка, Франка Сисина, Валерія Шевчука та Наталії Яковенко. Варто нагадати, що низове козацьке сарматське бароко співіснувало на широкому українському терені зі зразками високої культури, носіями якої були козацька старшина та шляхетство. Протиставляти українську шляхетську культуру сарматизмові – помилково, адже згадана ідеологія була лише певним вектором розвитку. Навпаки, саме шляхетсько-старшинська верхівка Гетьманської України плекала та розвивала сарматські елементи культури. Зовнішні ознаки сарматської культури в Україні, що проявлялися у формі традиційного вбрання (наприклад, яскрава ознака козацького сарматизму – зачіска «оселедець», а також елемент строю – шаровари) або в харчуванні (жирна кухня з типовими стравами – українським кулішем і борщем-капусняком), були складниками неповторного національного менталітету.

Одним із провідників сарматської ідеології Гетьманської України за правління Івана Самойловича та Івана Мазепи був батури́нський ігумен Дмитро Туптало, який виклав свої думки в праці «Синопис». Власне, цей твір є літописом української християнської та світської історії. Вірогідно, відомий друкований пізніше список твору був авторським перекладом з української літературної на церковнослов'янську мову під час

перебування Д. Туптало в ростовській митрополії, адже багатомовність і перекладацька праця були загальною рисою тогочасного гетьманського письменства. Сарматську ідеологію було представлено в загальнослов'янському контексті. Автор переказав легенду про спорідненість пракиївських правителів із сарматами по лінії Асармата. Таке трактування було спрямоване проти норманської теорії та посягань Москви на давньоруський київський престол. Проте внаслідок відсутності літописних джерел цей переказ залишився лише легендою. «Звідти з тим сарматським ім'ям, – пише Д. Туптало, – мали початок всі наші слов'яноноруські предки – Москва, роси, поляки, Литва, поморяне, волинці та інші <...> Від того сарматського та слов'яноноруського кореня походить народ руський <...> або роксолани». Під назвами руського народу, або роксоланів, як величала сарматська ідеологія українців, згадували наших предків давнє письменство, духовенство, правителі – гетьмани. Д. Туптало переповів грецькі легенди про колишніх мешканців України, перші відомості про яких сягали часів Геродота, який назвав їх скіфами та сарматами. Лише на берегах Борисфена (Дніпра) він описав царських скіфів, які збудували міста та мали монархічне правління. Уважалося, що вже тоді їхньою столицею був Київ, на відміну від Гелоні (Новгорода). Автор виокремив дві гілки сарматизму, які утворилися внаслідок генеалогічного розколу, – татарську та слов'янську. За Д. Тупталом, Савромація була так іменована греками через зеленуватий колір очей, подібний до ящіркового. Після висвітлення походження династичної традиції в Україні та українського народу автор перерахував великих князів київських, спадкоємцями яких уважав українських гетьманів.

Д. Туптало у своїй теорії передусім спирається на польських хроністів і письменників. Сарматську ідеологію в іншому аспекті було подано в латиномовній поемі «Самоепае Ворыстеніде» («Дніпрові камені») (1620), якою вшановано

прибуття київського католицького єпископа. У поемі вихвалявся лицарський дух козацтва як спадкоємця войовничих сарматів на Дніпрі. Привертає увагу те, що Київ над Дніпром, за твердженням автора Івана Домбровського, був центром географічної Сарматії, адже русини, заклавши столицю в Києві, запанували «над усіма племенами Сарматії». Оригінальність автора полягала в тому, що він назвав прекрасні долини Сарматії «імперією русів». Давньосарматська доблесть була виховним зразком для наслідування козаками. Сарматський міф у цей період виявив себе великою ініціацією, яка перебувала в площині першовитоків і втаємниченості. Саме в межах барокової пошани до старовини в Речі Посполитій серед польських і українських культурних діячів поширилася сарматська ідеологія, що стимулювалася королівською політикою та шляхетськими рухами, метою яких було об'єднання громадян різних національностей на підставі міфу про спільне походження. Цим також обґрунтовувалась експансія на Схід. Дослідники ще мало уваги приділили роксоланському сарматизму, який увібрав елементи української культури й охопив не лише шляхту, а й духовний і козацький стани. Сарматська ідеологія на ґрунті барокового культу «минувшини» спрямовувала українську еліту дошукуватися своїх пракоренів. Польські історики хибно вважали, що в Україні не збереглися «традиції святості Київської Русі для руської шляхти». Давньоукраїнська література від хронік до панегіриків містила достатньо матеріалу, щоб ствердити, як різні стани, зокрема й козацтво, почасти з бароковим перебільшенням, виводили свій родовід з Київської Русі, пов'язуючи себе з давніми володарями цих земель, зокрема князем Володимиром Великим. Сарматизм був одним зі складників регіонального феномену українсько-польського пограниччя – категорії, яка мала широкий діапазон дії в географічному, культурному, релігійному та мовному сенсах. Не меншою мірою сарматизм ви-

являв себе у зверненні до минулого та його ідеалізації. Тому таку значну увагу тогочасні творці нової, або відновленої, теорії присвятили з'ясуванню спільної генеалогії та пракоріння слов'янської єдності.

Узірцем сарматської ідеології в літературі став твір Касіяна Саковича, присвячений похорону гетьмана Петра Сагайдачного. Для українських митців, зокрема К. Саковича та Д. Туптала, ця ідеологія стверджувала міф давнього українського правління, починаючи від киеворуських часів. К. Сакович писав про Запорозьке Військо:

Племя то ест з насія оного Іафета,
Который з Симом покрив отчіи секрета
За Олекга Росского монархи пльвали
В човнах по мору и на Царьград штурмовали.
Их то продки з Росским ся монархою хрестили
Владимером и в вірі тій статечне жили.
При которім и они так стоять статечне,
Же за ню умирати готови конечне.
Бывали межи війском тым князі и паны,
С которых выходили добрыи гетманы.

Отже, для ідеології сарматизму була важливою гордість за своїх героїчних предків і наслідування їхніх подвигів сучасниками. Варто нагадати, що приклади мужності черпали з двох джерел – з уславлення героїчних вчинків давніх вітчизняних воїнів, а також зі світової стародавньої історії, передусім Греції та Риму. «З Європи поширилося це цнотливе рицарство» – стверджував Мартин Пашковський у брошурі «Мінерва» («Мінерва») (1609).

Сарматська теорія не підтверджувалася біблійною метрикою, бо мала походження з часів Гомера. Уже на початку XIV ст. виник міф про Чеха, Леха та Роксолануса в чеських хроніках (Космас, Даліміл, Пилкава). Русь як рівноправний представник уперше згадується у Великопольській хроніці. Станіслав

Оріховський писав: «Переконаємося, що Чех, Лех і Роксоланус були за панування Олександра поважними і славними у військовому ремеслі вождями». Автор стверджує, що від імені Леха постали поляки, від Чеха – чехи, а від Роксолануса – роксолани. Відомий релігійно-освітній діяч та письменник Захарій Копистенський дослідив участь українців у сарматській ідеології в східно-європейському контексті. Під сарматами він мав на увазі слов'ян загалом, насамперед роди, об'єднані засадами християнської релігії. У «Палінодії» (Київ, 1622) були згадані «народове сарматські – болгарове, сербовове, словацьке, расциве, харватове, босненсове, моравяне, чехове, угрове, ляхове й ін.».

Не менш важливу роль сарматська ідеологія відіграла на регіональному рівні. В епоху Ренесансу, коли Велике князівство Литовське й Польща об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту, широко експлуатували етногенетичний міф про походження народів, що населяли її землі, від спільного або ж єдиного давнього предка. Саме Ренесанс навернув людину та культуру до стійких авторитетних моделей минулого, і тому такою міфооповідною моделлю постала античність, яка стала не лише культурною альтернативою християнській середньовічній моделі, що втрачала силу та впливовість, а й узірцем політичного та соціального устрою. Усе це було придатним для ідеології польської шляхти, що намагалася створити певний стереотип, який би спрямовував до об'єднання в одній державі різних народів чи навіть слов'янських земель. Сарматським міфом широко послуговувалися польські хроністи, які й пропагували його ідеологічну сутність, що стала популярною в епоху бароко. За висловом Луїджі Марінеллі, бароко мало «подвійне обличчя» й означало те саме, що «Януса обличчя сарматизму» з топосом «християнського лицаря».

Основу концепції сарматизму було закладено в працях Яна Длугоша [«*Annales seu cronicae*» («Річники або Хроніки»), 1480] та Матвія Меховіти, який у добу Ренесансу підтримав і

розширив ідею Я. Длугоша про зв'язок поляків і роксоланів з античними сарматами [«Tractatus de duabus Sarmatiis» («Трактат про дві Сарматії»), 1517]. Сарматський міф швидко набув реального образу, втілюючись в інших історичних і літературних творах. Особливо слід наголосити на поезії, в якій мотиви сарматизму стали модними та вдало поєдналися з ідеальним образом лицаря, войовника, захисника Вітчизни. У пам'ятках давньої поезії звучала актуальна ідея – кожен сармат повинен пишатися своїми лицарськими предками та дбати про охорону рідного краю. І хоча на той час уже почала руйнуватися закодована раніше лояльність людини до своєї держави, проте розуміння спільності історії та культурних надбань поляків і русинів, що належали до Речі Посполитої, зберігалося. Так, наприклад, видатний бароковий учений і поет Шимон Старовольський у трактаті «Sarmatiae bellatores» («Сарматські войовники») (1631) поміж великих славетних предків поруч з польськими королями назвав київського князя Володимира, князя Костянтина Острозького, а також популярних серед українського народу ватажків – Гаврила Голубка, Остафія Дашкевича, Петра Сагайдачного. Ідею сарматизму як символу єднання історико-культурних традицій сповідували й українські барокові письменники. На цій основі сарматизм увібрав елементи як польської, так і української культур, витворюючи своєрідне сарматське, а щодо України – козацьке і роксоланське бароко.

Вольності, лицарство, любов до Батьківщини та готовність жертвовно служити їй стали головними духовними цінностями, оспіваними сарматськими митцями XVI ст. Це виявилось в тогочасній поезії, від малих жанрів (пісні та думи) до великих ренесансних лицарських поем, у яких звеличували діяння охоронців Вітчизни, славили їхні перемоги й оплакували гіркі поразки. Властиво, перепусткою до історії, підставою для звеличення слугували не походження та вроджене шляхет-

ство, а лицарські чесноти, заслуги воявника перед Батьківщиною. Тому нарівні опинились і великі, прославлені князі, і козацькі ватажки, які здобули славу своєю звитягою. Саме на польсько-українському пограниччі мали можливість виявити свій лицарський характер численні вояки – прості воїни, гетьмани або полковники, князі або королі.

У суспільній думці, а водночас і в літературі, витворився певний козацький ідеал, що цілком співвідносився із сарматським воявником. Йому притаманні необмежена свобода та військовий обов'язок захищати південні кордони держави від спустошливих набігів татарських орд, забезпечувати військово-політичну стабільність прикордонних земель. Італієць Олександр Івагніні (а, можливо, М. Стрийковський) на сторінках популярної праці «Kronika Sarmatiej Europejskiej» («Хроніка Сарматії Європейської») (1611; переклад М. Пашковського хроніки «Sarmatia Europeae descripto» польською мовою, уперше виданої латиною в Кракові 1578 р.) подає саме таку характеристику козацтва. Видану латинською мовою хроніку О. Івагніні «зусиллями автора» було перекладено на польську мову «заповзятим» поетом польсько-українського пограниччя Мартином Пашковським. Перекладачем його вибрали не випадково, оскільки на той час він уже був автором щонайменше п'яти поетичних «етикетних» брошур козацької тематики. Тобто М. Пашковському були близькими проблеми, викладені в хроніці О. Івагніні, і він гідно впорався із завданням перекладача, адже за оцінкою Залуського, це «краща польська книга, від латинської». До польського варіанта книги, яка була зроблена для «кращого розуміння», як писав у передмові сам О. Івагніні, «багато нових речей додав і, що краще зрозумів, змінив». Привертає увагу, що в кожному вірші-присвяті автор оспівував лицарські роди, пов'язані з Україною.

Головною метою О. Івагніні було описати народи Європейської Сарматії; спираючись на історіографічні джерела попе-

редників, він створив свою територіальну й етногенетичну панораму. Центральне місце належало сучаснику-сармату, який наслідував славні традиції попередників героїчних сарматів і скіфів, як найзвитяжніших людей у всьому світі. Так, Станіслав Оріховський характеризував сарматський народ як непоборних «переможців». На підтвердження подібних думок О. Гвагніні часто посилався на Овідія, залучав окремі елегії латинською мовою та в польському перекладі М. Пашковського про його вигнання в сарматському краї. Автор стверджував, що сармати ослабили Римську державу, якій ніколи не корилися. О. Гвагніні, хоч і не назвав ім'я поета, але використав під час характеристики козацтва, де посилався на Овідія:

Tu kędy srogi Turczyn namity rozbija,
Sztraznobitny Cyrkaski Kozak się uwija.
Jest też pod czas i pokój, lecz z nim niemasz wiary –
Bo gdzie dziś mir, tam jutro patrz krwawej ofiary.

Неважко помітити часове зміщення діяльності козаків, яких О. Гвагніні переніс до часів Овідія, або це зробив перекладач М. Пашковський. До речі, саме слова про неспокійну вдачу козаків («козацкая война показала свойственное ей непостоянство») навів Лазар Баранович у листі до Симеона Полоцького, ведучи мову про бурхливий 1668 рік. Однак О. Гвагніні в третій частині хроніки стверджував, що козацький народ («героїчні юнаки») надійно служив Польській державі, обороняючи її від усіляких ворогів, передусім турків і татар, які нападали на українські землі та завдавали їм значної шкоди. У суспільній свідомості та мистецтві витворився певний ідеал козака, який накладався на образ сарматського вояownika. Можливо, О. Гвагніні деякий матеріал для праці запозичив з віршованої книги М. Стрийковського «Wolności sarmackie» («Сарматські вольності») (1572), яку він назвав у хроніці. Варто наголосити, що сарматський міф з лицар-

ським ідеалом у XVI ст. мав практичне втілення в героїчних подвигах козацтва. О. Гвагніні неодноразово порівнював їх і вказував на спадковий зв'язок у героїчному епосі сарматів-роксоланів-козаків. Досить місткою була його думка про ушлякнення давніх роксоланів-русинів, адресована сучасникам для підняття їхнього героїчного духу: «Багато славних і мужніх справ сармати стверджували, а особливо роксолани, нащадки яких називаються русинами».

Про це мовлено для того, щоб показати героїчний зв'язок роксоланів із сарматами. Зацікавлення старожитністю серед спадкоємців сарматів спонукало істориків і письменників дослідити перебування в сарматському краї Овідія та пов'язані із цим легенди про труну та плиту з написом, а також питання про можливе знання ним польської або слов'янської мови. У 1583 році Петро Венжик Відавський писав у вірші, що Овідій навчився польської мови, натомість О. Гвагніні стверджував, що латинський поет «володів первісною слов'янською мовою, яка для сарматів, тобто Русі, є природною». Мелетій Смотрицький, посилаючись на М. Стрийковського, у главі «Просодія вірша» у Церковнослов'янській граматиці (1619) писав: «Овидия онаго славного латинскаго поета в сарматских народ затошивша бывша и языку их совершенстве навыкша, славянским диалектом за чистое его красное и любоприемное стихи или верши писавша». На хроніку О. Гвагніні посилались у своїх творах українські письменники та проповідники Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Стефан Яворський, Іван Орновський.

Про захисників України йдеться у двох брошурах М. Пашковського «Ukraina od tatar utrapiona» («Україна, татарами гноблена») (1608) і «Podole utrapione» («Поділля гноблене») (1618), де він, називаючи відомі «українні» лицарські роди, дорікав сучасникам за збайдужілість і безвідповідальність щодо оборони сарматського краю:

Zacny rodzie Sarmackiej dziedziny
Byś się nie strachał tej sporośnej godziny
O moje drogie me namilsze dziatki,
Ruszciesz się boście wszyscy jednej matki.

М. Пашковський у своїх «okolicościowych» брошурах постійно зосереджував увагу на проблематиці сарматизму. Часто його вірші ніби продовжують і розширюють окремі факти хроніки О. Гвагніні. Найхарактернішою в цьому плані є праця «Wizerunek wiecznej sławy sauromatów starych, pobudzająca młodź rycerska ku naśladowaniu spraw ich» («Візерунок вічної слави старих савроматів для заохоти молоді, щоб наслідувати їхні справи») (1613). Автор також зізнавався, що давні лицарські справи він замальовував, спираючись на римських істориків, оспівував на прикладі «римських мужів, великих захисників Вітчизни», зокрема таких постатей, як Фабрицій, Ларгій, Сцеволла, Коклес, Брут, Алегул та ін. Автор не оминув і вітчизняних мужніх лицарів, які рознесли славу про себе далеко за межі Польщі, Литви та Русі:

Życierz mężni Heroes, kraju sarmackiego,
Urzywają klejnotów swych z wieku dawnego.

Боронячи «золоту вольність», як стверджують ці рядки, сарматських лицарів клейнодами вшановували за мужність. М. Пашковський у поетичному творі подав цілий каталог назв гербів «сарматського лицарства», які уславилися своїми справами, передусім мужністю в боротьбі з ворогом. Класицизація риторичної техніки помітна вже в назві, де фігурують героїчні постаті з античного світу. «Гніздо цнот» сарматських войовників, стверджував автор, також перебувало під опікою богині Паллади. Далі в переліку назв гербів сарматського лицарства двадцять три рази вжито анафору з початковим словом «stań». Твір М. Пашковського набув широкого розголосу, бо лицарська молодь справді знаходила в ньому давні сармат-

ські ідеали для наслідування. Про його популярність свідчать і п'ять плагіатів, відомих у давній літературі, – В. Хлібовського, А. Жоревського, С. Закревського, Egues Polonusza та П. Напольського.

М. Пашковський у своїй ґрунтовній книзі «Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tataru» («Дії турецькі та козацькі сутички з татарами») (1615) розповів про пригоди славного лицаря Якова Камиковського, який певний час служив при дворах Гербурта Щенсного, Радзівіллів і Вишневецьких, потім потрапив у турецьку неволю, з якої через Рим утік до Польщі, а далі до «руського краю», що його порівнював із Содомом. Автор писав, що «сарматську свободу» можна відчутти лише порівняно з турецькою неволею. У розділі X своєї книги він вихваляв лицарську мужність християнських народів, зокрема поляків, литовських і руських козаків, хоробрість волинських і подільських «юнаків», а підсумував цей топічний ряд тим, що всі сармати «хоробро били» ворогів. Варто нагадати, що М. Пашковському приписують авторство поеми «Венеція» (1572), а О. Варшавицький ніби видав її як свій твір. В усній та писемній тогочасній творчості лицарські риси козаків гіперболізувалися. Ці ідеальні войовники захищали своїми грудьми Європу від навали східного язичництва та боролися задля християнства та цивілізації. М. Пашковський у «Візерунку вічної слави старих савроматів» кордоном Савроматії вважав Москву, яка розташовувалася між двома морями – Балтійським і Чорним.

Свого часу історичним подіям і героям українського порубіжжя Речі Посполитої було присвячено різноманітну за жанрами та образною тематикою лицарсько-сарматську поезію – пісні та похвали, елегії та шляхетські панегірики, геральдично-гербові вірші, трени-ляменти, епінікіони, епітафії, епіцедіони, героїчні поеми, думи і навіть віршовані політичні трактати та хроніки. Найчастіше поети вшановували героїзм князівських родів Вишневецьких, Острозьких, Корецьких, представники яких

уславилися численними перемогами в битвах з татарами, а також українсько-литовсько-польські династії Чарторийських, Заславських, Гулевичів, Тенчинських, Замоївських, Хоткевичів, Радзівілів, Сангушків та ін. Захоплення ренесансно-барокових поетів викликала мужність, відвага й самопожертва козацьких керманичів Гаврила Голубка, Івана Підкови, Івана Свірчевського, Плаhti, Шаха, Петра Сагайдачного, Самійла Заборовського. Проте найбільшу славу мали імена Остафія Дашкевича, ватажка запорозького козацтва, барського старости Якуба Претвича та козацького гетьмана Дмитра Вишневецького, адже ці лицарі були головними організаторами козацьких сил, славетними діячами Запорозької Січі. Саме такі козацькі вожді зі своїми лицарськими чеснотами стали показовими, порівняно з дегероїзованою шляхтою, як про це мовилося у творі середини XVII ст.:

Bywał przedtem Kozackich mołojców ród znaczny,
Jak Hołubok, Podkowa, Płachta, Sahajdaczny.

Подвиги козацьких гетьманів і ватажків, прикордонних охоронців, зафіксовані в польських та українських хроніках, думках і піснях, були важливою темою книжкової поезії. Чимало поетів польсько-українського пограниччя відтворювали образи лицарів-козаків, наприклад, С. Гроховський, Й. Бельський, Б. Папроцький, М. Семп-Шажинський, А. Чагровський, М. Стрийковський, Й. Верещинський, М. Коберницький, які славили свободолюбний дух сміливих лицарів-козаків «пограничного краю», зокрема «козака сарматського поля» Голубка, «руського Пирруса і сарматського Гектора» Янгуря Скуміна-Тишкевича та інших захисників Вітчизни.

Розлогіший епічний характер притаманний оспівуванню сарматських лицарів у великих батальних поемах, присвячених конкретним історичним особам або подіям. Відомий польський поет Б. Папроцький уклав про лицарів і шляхетські роди українського краю великий віршований гербовник

під назвою «Panosza» (1575). Автор стверджував, що місцеві лицарі своїм героїзмом і мудрістю не поступалися славетним грецьким, троянським чи римським звитяжцям. Саме в руському краї народилося славне лицарство, і цим він може пишатися. За висловом польського геральдика та поета XVI ст. Б. Папроцького, який був сучасником становлення козацтва, останнє уявилося «стрільбою, піснями та грою на кобзі». Героїчні вчинки сарматських лицарів відтворив віршованими рядками у хроніці (1582) М. Стрийковський. Він з однаковою симпатією славив поляків, русинів і литвинів, які боролися за свою свободу. М. Стрийковський сам побачив страждання в турецькій неволі представників різних європейських народів і своїм словом спонукав сучасників до визволення з-під османського ярма. Зразком лицарства автор уважав перемоги над турками молдавського князя Івони, який за підтримки козацько-польських сил примножував «славу сарматську». Згадав він також про гак, на якому, як засвідчує відома легенда, був підвішений у турецькій неволі «козак шановний Вишневецький», тобто Дмитро Байда-Вишневецький.

Поезії складала на ушавлення княжих і магнатських українсько-білоруських родів – не лише православних, а й греко-католицьких чи протестантських і католицьких. Найбільше таких поетичних творів присвячено династіям, генеалогію яких виводили зі старокиївських княжих родів. Серед них варто згадати Острозьких-Заславських. Привертає увагу творчість поета італійського походження Івана Гучого, діяльність якого пов'язана з двором Заславських. Один з його творів на смерть Юрія Заславського «Heliades abo согу słoneczne» («Геліади або сонячні доньки») двічі друкували в Кракові. У своїй епіцедальній оповіді І. Гучий використав античну міфологію, зокрема давньогрецьку легенду про Геліад, доньку бога Сонця Геліоса, які оплакували смерть свого брата Фаетона, що впав у річку Ерідан, а їхні сльози перетворилися на краплини бурш-

тину. Подібним чином племінники та племінниці оплакували смерть князя Юрія Заславського під час поховання в Заславі над Горинню, що ототожнювалася зі стародавнім Еріданом. За міфом Геродота, цією бурштиною рікою була Ерідан-Горинь. Це свідчило про важливість для барокового поета матеріалу давніх епох. Риторичне значення для символічно-алегоричної оповіді І. Гучого мала цифра три, що, як відомо, була священною і містично-міфологічною. Тому композиційно твір складався з трьох частин, названих за іменами трьох сестер, які оплакували померлого; а присвячено твір трьом князям Заславським. Автор неодноразово демонстрував високий рівень освіченості, запозичав з античного пантеону найважливіші епіцеціальні мотиви й топоси. До жалоби на смерть князя Заславського, славного лицаря, якого втратили «руські краї», він нагадав сучасникам факти вітчизняної історії про героїзм князівської Київської та Галицької Русі. Автор писав, що «мужні справи шляхетних княжат Острозьких» розпочав славетний Рюрик, а далі славив Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава.

До іншого твору «Wiersz na szczęśliwy przyjazd z cudzych krajów» («Вірш на щасливий приїзд з чужих країв») І. Гучий переніс окремі мотиви попередньої поезії, але цього разу він висловив радість з нагоди повернення Владислава Домініка Заславського, зокрема писав про його перебування в Італії. Автор додав і факти, де Заславський виявив себе як мужній гетьман-охоронець у час, коли «грави військові думи» і треба було відбивати татарсько-турецькі напади на Україну. Військовій тематиці автор присвятив брошуру «Strata Turecka. Apostrofa do wszystkich panów chrześciańskich» («Турецька страта. Апострофа до всіх християнських правителів»), яку було втрачено. І. Гучий був також перекладачем німецького поета Фрідріха Деденінга, книгу якого видав у Кракові (1637) під назвою «Grobijan albo polityka» («Груб'ян або політика»), де у зверненні до читача зазначалося, що твір про гарне ви-

ховання адресовано сарматській молоді, яка мала наслідувати модель «спартанської старожитності»:

Tobie k woli to pisze Sarmacka młodzi
Tobie się przypatrować obyczajom godzi.
Póki lata kwitnące nieupłyną z wodą
W czas obieraj, wierz co z tym pożytkiem, co z szkodą.

Навіть у шлюбному панегірику Самійла Ободзинського «Lutnia niebiańska» («Небесна кобза») (Львів, 1637) на честь Яреми Вишневецького та Грізельди Замойської дошукування поетом родинних зв'язків Вишневецьких велося від Олександра Острозького, чие коріння сягало Константинополя та Києва:

Stąd krwi twojej początki z księży Ostrogskimi
Z nich zaś iż Cesarzami Constantynopolskimi...
.....
Włodzimierz książę Ruskie stąd początki dawne
Ostroskich książąt płyną na wszytek świat sławne.
Bazylego S. Konstantym Cesarzów Rodzoną
Anne siostre imieniem Włodzimierz żoną.
Konstanty na polskiego Cesarza Romana
Córka z której zaś córka ukoronowana.
W Polsce żoną zostaje królowi Polskiemu
Krwia cię gościu z Ostroskich dosięgającym.
Gościu możesz mi ufać swym rycerzem zbrojnym,
Który smoka na koniu bije ustalonym
Drzewcem, żeć też Halickich Włodzimierz prowadzi
Królów i książąt Ruskich, a zaś we krwi sady.

В епіцедіальному творі «Trenograf» («Тренограф») (1625) на смерть Богдана Огінського невідомий автор нагадував про генеалогічну належність княжого роду Огінських до давньокиївських Рюриковичів і старожитньої православної віри. Сильні особистості, захисники Вітчизни та віри були представниками сарматської культури у творі «Євфонія веселобриняча»

(1633). Автор переконаний, що коли Петро Могила посів Київський митрополічий престол, то зникли роксоланські смутки та настало сарматське щастя, а Русь триумфувала:

Помниш, яко пред тым Россія бывала
Славна, як много патронов мівала,
Тепер их мало: тебе хочем мати
В сарматском світи.

У віршах-панегіриках «Mnemosyne stawy» («Пам'ять слави») (1633) наголошувалося на винятковому значенні й ролі Петра Могили, якому не було рівних ані за шляхетністю походження, ані за благородством учинків. Саме тому не можна вважати формальною гіперболою порівняння гетьмана із сонцем, на яке Русь чекала чотири століття, і тільки за Петра Могили люди зажили в мирі та блаженному спокої, бо мали надійну оборону від внутрішніх і зовнішніх ворогів. «Лавровий вінець», отже, належав Петру Могилі правомірно, адже він розвивав християнську віру, тобто продовжував справу св. Володимира.

Символіка античності владно проникала в українську барокову літературу. В одному з панегіриків, присвячених Петру Могилі, вихваляючи його культурницькі реформи, автор радів за розвиток друкарства та поезії, підносив їх на Парнас і Гелікон, які виростали на його очах у Києві. Характерно й те, що закладена гетьманом друкарня оцінювалася сучасниками як «оздоба роського краю». Картина розквіту нового духовного центру на схилах Дніпра асоціювалася в поемі з «роським Сіоном», а головний подвижник-реформатор, ще не оспіваний роксоланськими музами, порівнювався з апостолом Петром і біблійним Мойсеєм, бо він узявся відродити славне минуле Києва. Отже, сам Петро Могила уособлював тип сарматського войовника, який міг зрівнятися з християнським лицарем передусім як оборонець православ'я. Що-

правда, київські панегіристи неодноразово вихваляли його набожність, але нагадували про участь у Хотинській битві і доблесні подвиги під час неї. Згідно з генеалогічною легендою, рід Могил походив від славного оборонця Рима Муція Сцеволли, а предки митрополита переселилися до Греції та молдавської землі. Київське мистецьке оточення Петра Могил порівнювало козацтво-лицарство з античними героями, майже в кожному геральдичному вірші мовилося про «славний клейнод Сармації роської» чи «російської», наприклад, про герб Кисилів (Сильвестр Косов, А. Кальнофойський), герб Стеткевичів (Павло Голодович-Остропольський) тощо.

Проте головною функцією сарматської ідеології в Україні, без сумніву, було обслуговування козацтва та української шляхти. Італієць О. Івагніні на сторінках популярної хроніки «*Sarmatia Europaeae descripto*» («Хроніка Європейської Сарматії») дав лицарську характеристику козацтва. Згодом Дмитро Тупталенко переклав О. Івагніні українською мовою, виклав у «Синописі» глумачення сарматизму в Україні. Прикладом пропаганди сарматської ідеології в українській літературі був гербовний вірш Даміана Наливайка із «Часослова» (Острог, 1612), у якому автор порівнював князів Острозьких з королями Сарматії:

Не продкують тут кгрецкіи Ахиллеси
Не львосыльнии Геркулеси
Острорзский бовем пляц им заступають,
Которыи в Савроматях с кролми рівняють.

Шимон Пекалід у латиномовній поемі «Про Острозьку війну» (1600) у сарматській генеалогії Острозьких назвав Данила, князя Острозького, коронованим королем. Отже, ішлося про короля Данила Галицького.

Представники польської сарматської поезії Самійло Твардовський, Вацлав Потоцький, Веспізіан Коховський свої епіч-

ні твори тематично пов'язували з польсько-українським пограниччям і часами «війни домової» Богдана Хмельницького. Звісно, ставлення до козаків і гетьмана було негативним, проте не можна сказати, що заперечувався їхній лицарський дух. Так, В. Коховський уважав, що козацтво було захисним щитом Польщі, відбивало перші удари турків і татар. Польський поет славив героїчні подвиги Івана Сірка. Він неодноразово писав про Богдана Хмельницького, який, щоправда, у нього «од біса взятий», бо у свою Спарту привів поганців і цим погубив роксоланський народ. Однак, згідно з поетикою бароко, паралелі до цієї героїчної постаті він відшукав у античності, назвавши Богдана Хмельницького українським Спартаком і сарматським Аттилою.

Після Великої Руйни часи гетьмана Івана Мазепи стали періодом розквіту поезії українського бароко, та водночас і часом великих суспільних потрясінь і кровопролитів. Тоді в літературі актуалізувався культ лицарства, що був безпосереднім відгуком на життєві реалії, де володарювали сарматські Марс і Беллона. Поети поверталися до ідеї сарматизму, де виразно присутні роксоланські ознаки. Відновилася популярна латинізована назва України й українців – «Роксоланія», «роксолани», «роський». Типовий бароковий український поет того часу міг сказати про власну творчість так, як себе назвав Іван Орновський: «Руського Парнасу, а муз сарматських слуга». За гетьмана Івана Мазепи представниками сарматської поезії в літературі були Стефан Яворський, Пилип Орлик, Іван Орновський і Петро Терлецький. Вони створили багатозначні літературні образи (над Україною світило Роксоланське небо, гетьманові Іванові Мазепі служили Роксоланські музи, українські козаки захищали Вітчизну Сармато-руським мечем). Саме І. Орновський хронологічно розпочав низку присвячених Івану Мазепі польськомовних творів поемою «Muza Roksołańska» («Роксоланська муза»), що з'явилася в Чернігові в річницю гетьмануван-

ня Івана Мазепи. В основі книги – емблематично-стематична композиція, якою поет заповідав у очах «сарматського світу» «роксоланською музою» славити шляхетський «Дім» і головні його клейноди, успадковані від «давніх княжат волинських». Таке саме завдання він поставив у віршованій присвяті, висловлюючи бажання оспівати військові подвиги гетьмана-вождя, який піде на Крим карати «неприятелів», а тоді «тремтітимуть Бахчисарай і Перекоп». «Голос Сарматії» та «хоробрий сармат» постійно звучали у творчості І. Орновського, а за мужністю гетьман Іван Мазепа порівнювався з давніми сарматами й античними героями. Той самий І. Орновський шлюбний панегірик Семену Лизогубу та доньці «генерального осавула» Ірині Скоропадській назвав «Apollo Sarmacki» («Сарматський Аполлон») (1703), а Пилип Орлик твір про шлюб Івана Обідовського та Ганни Кочубей титулував «Hippomenus Sarmacki» («Сарматський Гіппомен») (1698). На колосоподібній піраміді зі стематично-емблематичної композиції «Alcides Rossyjski» («Руський Альцід») (1695) Пилип Орлик, який переймався південними походами гетьмана Івана Мазепи, умістив риторичний напис: «Non plus ultra» («Ні кроку назад!»), який значився на стовпі Геркулеса. Не скупився поет на хвальбу мудрості та відваги вождя-гетьмана руського Алціда, який промінням вранішньої зорі світив у роксоланському зодіаку та мав велику вагу в сарматському краї:

Niech to zna każdy jak wysokiej wagi
W Sarmackiej stronie sławni Mazepowie.

Отже, сарматська формація виникла й розвинулася на культурному українсько-польському пограниччі з домінацією шляхетської культури. Водночас вагомим був внесок до сарматизму роксоланського елементу, зокрема в дотриманні культу Пресвятої Богородиці та культу святих (адже всі канонізовані католиками ікони – від Белзької, яка тепер Ченстоховська,

до Ярославської – мають українське походження). Спільною для сарматизму та бароко була пишнота оздоблення в літературі, малярстві й архітектурі. Тому можна стверджувати, що від кінця XVI до початку XVIII ст. українці-роксолани постійно підтверджували своє сарматське коріння, що мало живити їхній дух – мужність, героїзм і, звичайно, старожитність, а це накладало певні обов'язки щодо продовження справи предків. У сарматизмі реалізовувалася найхарактерніша риса бароко – сміливість перед новим, яке співіснувало з пошаною до старовини. Саме це стало живильним джерелом найвизначніших подій української історії тієї доби. Брестська унія відбулась у силовому полі повернення до давньої єдності та водночас стала новим витвором поєднання двох культурних традицій. Не менш сміливим був крок Богдана Хмельницького у відтворенні козацької республіки на теренах Давньоруської держави. Не викликає сумніву й те, що сарматсько-роксоланська барокова поезія була ідейним підґрунтям гетьмана Івана Мазепи в його прагненні вибороти незалежну гетьманську державу.

Статья посвящена сарматско-роксоланскому дискурсу украинской поэзии XVII ст. Охарактеризовано понятие «сарматизм», проанализировано творчество сарматских идеологов в Украине Дмитрия Туптала и Касияна Саковича, рассказано об основателях концепции сарматизма Яна Длугоша и Матвея Меховиту. Проанализирована идея сарматизма как символа объединения историко-культурных традиций в творчестве украинских писателей эпохи барокко.

Ключевые слова: сарматско-роксоланский дискурс, украинская поэзия.